

TILBURG

TIJDSCHRIFT VOOR GESCHIEDENIS, MONUMENTEN EN CULTUUR
Jaargang 3, nr. 2, juni 1985

- ZIN EN ONZIN OVER DE BALLENMAKERIJ IN GOIRLE EN TILBURG
- EEN WEVERSWONING IN DE HASSELTSTRAAT UITGESPROKEN
- TILBURG KORT

Tijdschrift voor geschiedenis,
monumenten en cultuur
Verschijnt vier maal per jaar

ISSN: 0168-8936

Uitgave

Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K. S 096029

Redactie

Ronald Peeters
Ton Wagemakers

Stukken voor de redactie te zenden
aan redactie-secretariaat
Montfortanenlaan 96,
5042 CX Tilburg.

Abonnementen

Jaarabonnement f 27,50
instellingen en bedrijven f 32,50
Losse nummers f 6,95
(verkrijgbaar in de boekhandel)
Abonneren door overmaking
op de rekening van
de Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed,
Beeklaan 57,
5032 AB Tilburg.

AMRO-bank rek.nr. 42.81.63.343,
gironummer bank 1091055
onder vermelding van
"abonnement 1985".

Omslagfoto:

De Ketsheuvel rond 1910, nu Kerk-
straat te Goirle, waar wevers, spin-
ners en ballenmakers woonden.

Foto's:

Coll. Gemeentearchief Tilburg.
(tenzij anders vermeld)

Druk: H. Gianotten b.v. Tilburg

Ten geleide

Het komt niet vaak voor dat in dit tijdschrift zo'n uitgebreid artikel als dat van Jef van Gils wordt gepubliceerd. De redactie stelt zich dan ook op het standpunt dat er een ruime variatie aan uiteenlopende, ook in de tijd gespreide, onderwerpen van korte omvang verschijnt. Toch meenden wij met deze publikatie "Zin en onzin over de ballenmakerij" een uitzondering te moeten maken. De auteur is erin geslaagd uit sporadisch voorhanden zijnde gegevens deze studie samen te stellen. Inkorten zou grote afbreuk hebben gedaan aan dit belangrijke werk over een ambacht dat in het verleden niet alleen in Goirle, maar zeker ook in Tilburg werd beoefend. Door middel van deze publikatie is er een wezenlijke bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van een industrie, waarover, zo betoogt de auteur, tot op heden door andere schrijvers te weinig bronnenonderzoek is gedaan.

Last but not least een artikel – weer een zult u zeggen – over een weverswoning in de Hasseltstraat, opgetekend naar mondelinge gegevens door Ton Wagemakers. Deze vorm van geschiedbeoefening, de oral history, is een belangrijke methode om nog iets over de oorspronkelijke indeling en het gebruik van een weverswoning te weten te komen. Er is haast niets over vastgelegd.

Tilburg kort geeft weer een overzicht van recente publikaties welke voor onze lezers van belang kunnen zijn.

De redactie

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Boekhandel Gianotten B.V., Vollenhoven Groot-Olie B.V. en Melis Gieterijen B.V.

Inhoud

Zin en onzin over de ballenmakerij Jef van Gils	4
Een weverswoning uitgesproken Tilburgse textieltekens (VI) Ton Wagemakers	15
Tilburg kort	17

Zin en onzin over de ballenmakerij

door Jef van Gils

Over de ballenmakerij te Goirle is al veel geschreven. De meeste auteurs herhalen, zonder kritisch onderzoek, steeds opnieuw de reeds bekende feiten, waardoor zinnige, maar ook onzinnige mededelingen een hardnekkig leven zijn gaan leiden.

De eerste Goirlenaar die begon met de beschrijving van de lokale geschiedenis, was Cornelis Rens, geboren te Goirle in 1837, van beroep houthandelaar-"photografist".

In een handschrift beschrijft hij de periode 1850-1900. Zijn opvolger was H.W. Janson, die reeds tijdens de 1e wereldoorlog begon met zijn onderzoekingen, welke in 1953 resulteerden in zijn boek "Bijdrage

tot de geschiedenis van Goirle", een poging om de geschiedenis van dit dorp integraal te beschrijven. Janson begint zijn beschrijving over de ballenmakerij met de periode 1790-1800.

Daarnaast verschenen er een aantal artikelen over dit onderwerp in verschillende lokale kranten, geschreven door Lambert de Wijs, A.J.A.C. van Delft en Pierre van Beek.

J. Hoogendoorn schreef in 1975 het artikel "de Goirlenaren zijn ballenfrutters" in het boekje "Goirle", naar mijn gevoel gebaseerd op aantekeningen van Cees Robben betreffende de ballenmakerij, welke zich bevinden in de verzameling van de heemkundige kring "De Vy-

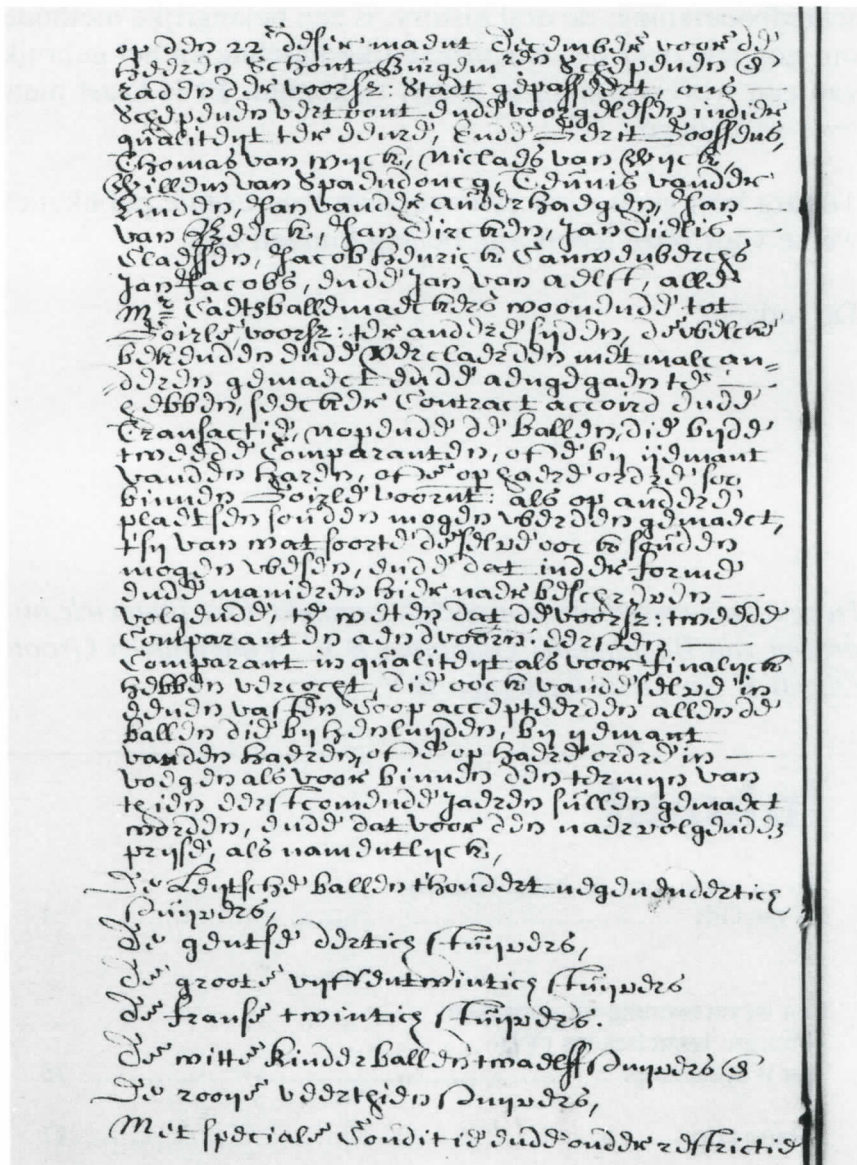
er Heertganghen", en op mijn artikel genaamd "een belangrijke ballenmakersfamilie te Goirle", gepubliceerd in het tijdschrift Actum Tilliburgis.

Helaas noemt noch Janson noch Hoogendoorn zijn bronnen. In het boekje "Goirle" komt zelfs geen enkele bronvermelding voor en we vinden ze ook niet bij de aantekeningen in het bezit van de Heemkundekring.¹⁾

In dit artikel wil ik mijn kijk geven op de ballenmakerij, waarbij zal blijken dat de hulpwetenschap genealogie onmisbaar was, en waarin ik de bronnen zal trachten aan te geven waaruit de genoemde auteurs geput hebben.

De voornaamste akten

Akten die een duidelijk inzicht geven in de gang van zaken bij de ballenmakerij zijn er maar twee. De oudste en belangrijkste dateert van 22.12.1669.²⁾ In deze akte treedt Michiel Janssen Velsen op als lasthebber van zijn broer Gijsbrecht Velsen en Roelandus van Edenburg uit Delft. Ter andere zijde compareren de meester-kaatsballenmakers Gerit Goossens, Thomas en Nicolaes van Wijck, Willem van Spaendoncq, Teunis van der Linden, Jan van der Auderhaegen, Jan van Beeck, Jan van Dircken, Jan Dielis Claessen, Jacob Hendrick Cauwenberchs, Jan Jacobs en Jan van Aelst. De ballenmakers verbinden zich de eerstkomende tien jaar alle ballen aan de twee Delftenaren te verkopen die "bij hen luyden, by yemant van den haeren ofte op haere ordre" zullen worden gefabriceerd (foto links). Voornoemde Michiel Velsen was volgens de schepenen van Goirle "inden heerlijkheit van Goirle van eerlijcke ende deuchelijcke ouders geprocreëert ende also onsen ingeboren". Michiel is op jeugdige leeftijd naar Delft verhuisd "ende is aldaer woonende als factor geïmploieert geweest van seeckere coopliden van Delft, omme sich wederom te begeven naer Goirle ende alhier als factor te handelen

in het negotieren van ballen, balleeiren als andersints". De schepenen verklaren in 1676 dat Michiel zich te Goirle "eerlijck ende deuchelijck" heeft gedragen.³⁾

Dat het genoemd contract, dat de ballenmakers aan handen en voeten bond, ook weerstand opriep, bewijst een akte uit 1672 waarin twee ballenmakers voor de notaris verklaren dat Cornelis van Ravels, knecht van Gerit Goossens, gezegd heeft "ick wil het contract niet houden ofte teecken". Omdat hierdoor ook de positie van Gerit Goossens in gevaar komt, verklaart deze "ick worde borghe ende staen in voor mijnen knecht, opdat het geseght contract in alle sijne punten werden naegecomen ende achtervolgt".⁴⁾

De tweede belangrijke akte dateert van enkele jaren later, en hierin gaan de kooplieden Jan, Thomas en Nicolaas van Auderhagen, Jacob van der Wegen en Heijltje van Wijck, weduwe van Mathijs Wiers, een overeenkomst aan, waarin zij verklaren elkaar op de hoogte te zullen houden van hun kaatsbalenproductie en bestellingen aan elkaar te zullen medelen. Naar evenredigheid van hun productie zullen zij dan een aantal ballen leveren. Niemand van de contractanten mag direct of indirect ballen verkopen; alleen de handel op de Stad Antwerpen is vrij. Ook leer-knechten zullen alleen mogen worden aangenomen met goedkeuring van allen en tegen betaling door knecht of baas van vijf gulden, gezamenlijk te verteren.

Hoogendoorn noemt dit contract een vroeg-socialistische gedachte; waarschijnlijk is het slechts een poging om nadelige concurrentie te voorkomen, een poging die maar vijf maanden zal standhouden en dan teniet gedaan wordt.⁵⁾

Deze "compagnie van koopmanschap" roept eerder associaties op met de teuten.⁶⁾

De overige gegevens over de ballenmakerij te Goirle zijn, op het kasboek van Adriaan van Besouwna, slechts fragmenten, feitjes die men leest tussen de regels door.

Tilburgse ballenmakers

Van het kaatsspel is bekend dat het

reeds in de middeleeuwen een populaire sport was, die ook door de adel beoefend werd. Willem van Oostervant, de latere Hollandse graaf Willem VI, verloor zijn gouden "tuyn" (halsketting) "up een kaetsspul tot Staveren", Philips de Schone zou gestorven zijn na het beoefenen van zijn geliefde kaatsspel, Karel van Gelder en later prins Maurits lieten ballen vervaardigen in Brabant.⁷⁾

Uit Brabant kwamen dus de kaatsballen, maar had Goirle de hegemonie in de fabricage? Dit wordt wel graag aangenomen, maar ik betwijfel het. Het oudst bekende gegeven betreffende een Goirlese ballenmaker dateert uit 1552, het is een schepengeloofte van "Laureys die balmaecker tot Goerle".⁸⁾ De overige bekende feiten uit de 16e eeuw hebben echter geen betrekking op Goirle, maar op Tilburg.

In 1560 laat Frans Peterssen een gerechtelijke vervolging instellen tegen Jan Cornelis Geryt Hermanssoon, van wie hij twee Rijns gulden tegoed heeft, omdat hij hem het ballenmaken geleerd heeft en hem in die periode "heeft gewaschen ende gewrongen ende pottagie heeft gegeven". Bij deze akte wordt geen plaatsnaam genoemd, maar Jan Cornelis Geryt Hermanssoon vinden we in 1575 terug in het "commer of collecteboek" van Tilburg als inwoner van de herdgang Hoevell.⁹⁾

In 1588, het jaar waarin de hertog van Parma tracht Bergen op Zoom in te nemen, "vereyscht" Sebastiaen van Warendorp voor de genoemde hertog te Tilburg 12000 ballen voor het "quaetspel", waarvan er 6500 direct geleverd kunnen worden.

De rendanten verzenden de ballen "om beters willen voor de ingesetenen van Tilborch". Ook hierbij wordt Goirle niet genoemd, maar J. Hoogendoorn schrijft in zijn artikel dat de leverantie "natuurlijk via Goirle" gschied is. Dat is nog de vraag, want ook in Tilburg wonen dan verschillende ballenmakers; genoemd is al Jan Cornelis Geryt Hermanssoon; in hetzelfde commerboek van 1575 vinden we in de herdgang Oerle en Broekhoven een Korst die balmaker en onder de herdgang Loven Peter Jaspars

die balmaker is.¹⁰⁾

Een ander bewijs dat ook in Tilburg ballenmakers woonden, leveren de voogdijrekeningen van 1606, opgemaakt ten behoeve van de voorkinderen van Jan Jan Zomers te Tilburg, verwekt bij Kathrijne Reijnbouts. Uit deze rekeningen blijkt dat een bedrag betaald werd aan Jacob Jordens, omdat hij Jan, zoon van voornoemde Jan Zomers, het ballenmaken geleerd had. Bovendien blijkt dat Jan Zomers bij Jordens in de kost geweest is om het ambacht te leren.¹¹⁾

Ook de genoemde akte van 1669 bewijst dat elders ballen gemaakt werden. Het contract spreekt immers over de ballen die "op ordre van de comparanten soo binnen Goirle als op andere plaetsen souden mogen werden gemaect". Verder zegt het contract betreffende de knechten, "dat van nu voortaan niemant van dien tot meester ofte baes sal aengenomen off gemaect werden t' sij buyten off binnen der heerlijkheyt van Tilborch ende Goirle ten sij hij sich selven desen contract is onderwerpente" en dat de bazen ook buiten de jurisdictie van Goirle "niemant eenige ballen mogen laten maecken sonder deselve aen de voorsz. coopers te leveren".¹²⁾

Bekend is ook dat ballenmakers uit onze streek zich in het westen vestigden. Een akte uit 1617 noemt Antonis Wouterssoon ballenmaker te Rotterdam en erfgenaam van zijn grootvader Benedictus Wouterssoon te Goirle. In deze hoedanigheid verkoopt hij een cijns, die rust op de pastorie van Goirle, aan Jan Adriaens Verschuieren, ook ballenmaker te Rotterdam. Een Hilvarenbeekse akte noemt in 1656 Jan Peter Otten, geboren te Goirle, als ballenmaker te Delft. De Goirlenaar Hendrick Jacob Couwenberg is in 1729 ballenmaker te Rotterdam. Zijn weduwe, Agnees Vosse, werd in 1737 te Goirle begraven en blijkt tamelijk gegoed. Volgens haar dienstmeid, de kwezel Pieternel de Bont, bezat zij o.a. twee gouden ringen, een gouden kruisje met gouden slot, twee gouden maantjes, een zilveren vingerhoed, twee zilveren haarnaalden en een paternoster en schoengespen van zilver.¹³⁾

De fabricage van ballen in de 17e en 18e eeuw

Gegevens over de aantallen geproduceerde ballen zijn schaars, maar de weinige gegevens die voorhanden zijn, duiden op een enorme kwantiteit in de 17e eeuw. In 1631 compareren voor een Tilburgse notaris Hendrick Gerit Michielse, Jan Janssoon van de Loo en Goossen Aerts, allen inwoners van Goirle, die onder ede verklaren "Barthelomeus Jan Joachims, voerman tot Tilburg te hebben besteld, om de hierna genoemde kwantiteit ballen naer Maestricht te voeren ende aldaer te vercoopen ende welke ballen sij comparanten selfs hebben gemaect ende door hunne familie ende werkcluiden hebben doen maken, te weten de voors. Hendrick 7000 cleijn ballen, Jan Janssen van de Loo 3700 groote ballen ende die voors. Goossen zoo voor sijn selven als mede voor sijne moeder wesende een weduwsamen 5300 grote ballen ende alnoch deselve alleen 1700 cleijne ballen".¹⁴⁾

Te Hilvarenbeek koopt Cornelis Claes van Wijck uit Goirle in 1647 6000 kleine kaatsballen van Wouter Adriaen Kemp, "die deselve alreede heeft gemaect ende voorerst sal maecken".¹⁵⁾

In ieder artikel over de kaatsballen-nijverheid lezen we dat de produktie in de 17e eeuw geleidelijk achteruit ging en het verloop in de 18e eeuw definitief werd. Is dat wel zo? Natuurlijk hebben verschillende factoren een ongunstige invloed uitgeoefend op deze nijverheid. Verschillende vormen van het kaatspel verloren in de 18e eeuw snel terrein, bijvoorbeeld het "jeu de courte paume", dat gespeeld werd op speciale kaatsbanen, maar als volkssport op het platteland zien we in de 18e eeuw een opbloei. In de steden werd het kolfspel populair, een gegeven waarop te Goirle werd ingespeeld, want er werden ook kolfballen vervaardigd.¹⁶⁾

Ook de Spaanse Successieoorlog zaait veel onrust en ellende in het begin van de 18e eeuw, maar in het proces van verpaupering stond Goirle zeker niet alleen. Iedere plaats in Staats-Brabant werd ge-

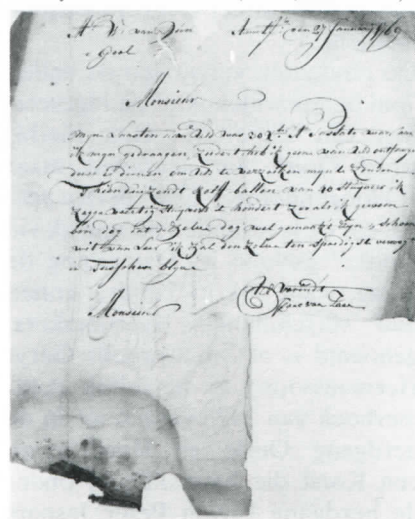
troffen door de discriminatie vanuit de Republiek; het naburige Hilvarenbeek bijvoorbeeld, werd hierdoor nog zwaarder getroffen.¹⁷⁾ Het verloop van deze nijverheid is echter zeker niet definitief in de 18e eeuw: we zien perioden van opbloei na de Oostenrijkse Successieoorlog en rond 1850.

In de eerste helft van de 18e eeuw zijn de handelscontacten te Goirle in ieder geval nog zo belangrijk, dat de schepenen van deze plaats in 1714 Michiel Schaepsmeirders aanstellen als bode om "alle brieven ende packen te bestellen op Amsterdam, Heusden, Gorrekom, Vianen, Uijtrecht, Rotterdam, Delft, Tergouw, 's Hage, Leijden, Haerlem en alle andere plaetsen in Holland liggende, verders Maestricht, Luyck, Keulen, Aken, Leuven, Brussel, Tienen, Diest, Breda, 's Bosch ende alle andere plaetsen".¹⁸⁾

Enige jaren later, in 1721, verklaren Jan van den Berg en Vincent van Dun, knechten van mr. ballenmaker Francis van Wijck, dat Van Wijck "van leer en haer alhier gecogt", te Goirle 7500 ballen heeft laten maken, die attestanten in een zak hebben geteld. Deze zak is op een kar naar Breda gebracht en vandaar door beurtschipper Van der Burg naar Amsterdam vervoerd.¹⁹⁾

Auteur S. van de Graaff schrijft in 1807 over Goirle, "voor dertig jaar werd hier ene verbazende menigte kaatsballen gemaakt, die naar alle oorden der Republiek verzonden

Bestelling uit Amsterdam van 10.000 kolfballen bij Willem van Dun (GAT, OAA 863).

wierden".²⁰⁾ Ook Van Breugel weet in 1794 te vertellen dat te Goirle "de enige fabricq die van de hairballen is, welke voorheen zeer florissant was, terwijl een groot deel der ingeseetenen daar meede hun brood wonnen".²¹⁾

Nog in 1769 worden vanuit Amsterdam 10.000 kolfballen besteld bij schepenen Willem van Dun "wel gemaakt, schoon wit van leer". Bij Adriana Wiemers, weduwe van Jan van Besouw, wordt in dat jaar een order geplaatst voor 1000 Gentse, 1000 bonte en 1000 kleine kaatsballen.²²⁾

De handelaren

Ik durf te veronderstellen dat de ballenmakerij pas in de loop van de 17e eeuw een echt Goirlese aangelegenheid is geworden, waarin vooral de familie Van Wijck en hun afstammelingen een grote rol hebben gespeeld. In grote lijnen wil ik dit duidelijk maken.

Niclaes Antonis van Wijck wordt in 1620 genoemd als een van "die notabelste gegoede die eenighen handel, hanteringe off neeringe aldaer (Goirle) doen".²³⁾ Zijn zoon, Cornelis Claes van Wijck, koopman in kaatsballen, blijkt een huis te bewonen te Goirle in de Catsheuvel en zijn goederen "de coopmanschappen raeckende", vertegenwoordigen bij zijn overlijden een waarde van 225 gulden.²⁴⁾

In 1665 worden genoemd de mr. kaatsballenmakers Jan Claes van Wijck, Thomas en Claes Cornelis van Wijck. Ballennaaiers zijn dan Lijsbeth en Catelijn Cornelis van Wijck en de weduwe van Cornelis van Wijck.

Thomas en Niclaes van Wijck zijn in 1669 medeondertekenaars van het contract met de Delftse kooplieden.

Bij de ballenmakers uit 1665 worden ook genoemd Jan Carels van Oudenhagen en Carel Gerits van Oudenhagen; de laatste is gehuwd met Lijsbeth Claes van Wijck. Hun dochter Marie huwde Jan van de Sande, alias Van den Boer, zoon van de in 1665 genoemde mr. ballenmaker Jan Dircx van den Boer. Mr. ballenmaker Jacob Hendrick Cauwenberch was gehuwd met Neeltje Cornelis van Wijck; eerder noemde ik ballenmaker Francis van

Wijck. Zijn vrouw was de ballenmakersdochter Maria van der Linden.²⁵⁾

De uit Goirle afkomstige sr. Laurens van Wijck, "balmaeker van sijne ambacht, wonende tot Vianen", verklaart in 1684 dat hij aldaar in augustus 1682 een partij zwart koeiehaar heeft verkocht aan sr. Baltasar Schaepsmeeders, oud-burgemeester te Tilburg. Het haar werd, verpakt in drie zakken, naar Tilburg gezonden.²⁶⁾

In Vianen woont ook ballenmaker Jan Jan Hosemans uit Goirle, die gehuwd was met Marie van Wijck.²⁷⁾

Uit de familie Van Wijck stammen ook de ballenhandelaren die bekend zijn uit de 18e en 19e eeuw. De eerder genoemde Adriana Maria Wiemers, weduwe van schepenkermeeester Jan van Besouw, was een kleindochter van Heijltje van Wijck, ook koopvrouw in kaatsballen. Haar grootvader van moederszijde was mr. ballenmaker Adriaen Spapens. De Van Besouws waren van oorsprong geen ballenmakers of handelaars. De oudste leden van dit uit Tilburg afkomstige geslacht geneerden zich met de landbouw, de zonen van Adriana Maria Wiemers waren timmerman en metseelaar van beroep.²⁸⁾

De tweede handelaarster in kaatsballen die we kennen uit de eerste helft van de 18e eeuw was de vrouw van Adriaan van Dun, Marie van der Linden. Zij werd in 1673 te Goirle gedoopt als dochter van Antonis Willem van der Linden en Catelijn Cornelis van Wijck. Bij haar tweede huwelijk in 1722 met zeeldraaier/tavenier Jan van der Flaes uit Hilvarenbeek, blijkt volgens de toen opgemaakte inventaris aanwezig aan leer, haar en gemaakte ballen voor een waarde van 200 gulden. Er is een tegoed van 75 gulden "van verscheijdenen coopluijden wegens geleverde ballen" en bij de schulden vinden we een bedrag van 30 gulden voor gekocht leer. Aanvankelijk alleen en later met haar zoon Willem van Dun, heeft Marie van der Linden de handel voortgezet tot 1739. In dat jaar verkoopt zij haar gehele inboedel "naer rijpelijckke overweging met

De Ketsheuvel rond 1900, nu Kerkstraat. De Ketsheuvel lag in de herdgang Kerk, met een aantal van 46 huizen rond 1800 de dichtst bevolkte buurtschap van Goirle en ook de buurtschap met de meeste armen. In de Ketsheuvel woonden voornamelijk wevers, spinners en ballenmakers. Rond 1830 was alleen de westzijde bebouwd, de bebouwing aan de oostzijde hield op bij de plaats waar op de ansicht de zijgevel te zien is van het kantoor van de firma Van Enschoot (de zijgevel met het raam en een vrouw met kind er voor). Het begin van de Ketsheuvel, vlak bij de kerk, was vanouds bestemd als woongebied voor de notabelen. Rechts woonde achter de kerk vlashandelaar Schouten, links ballenhandelaar Willem van Dun, schoolmeester Laurens van Dun en linnenfabrikant Van Besouw. In het eerste huis links woonde rond 1900 fabrikant Gerard van Besouw, in het huis er naast zijn zoon Peter van Besouw (foto coll. schrijver)

haere naesten bestaenden", inclusief "hair, ballen en gereedschap tot het balmacken behoorende" voor 700 gulden aan haar zoon Willem, die haar dan reeds vijf jaar heeft bijgestaan en "haer comparante boedel merckelijck hadde bevoordeelt door de coopmanschappe van balle".²⁹⁾

De kaatsballenhandel heeft Willem van Dun, gehuwd met de Tilburgse bierbrouwersdochter Catharina Beris, zeker geen windeieren gelegd. In 1744 is hij een van de weinigen in Goirle die hun belasting kunnen betalen, hij verhoogt zijn aanzien als regerend armmeester en schepen van de heerlijkheid Tilburg en Goirle en ook door zijn huisvesting heeft hij zeker boven de meeste Goirlenaren uitgestoken. Hij bewoont namelijk het Hooghuijs in de Ketsheuvel.³⁰⁾

Neergang en korte opbloei

De berichten betreffende Goirle in de tijd dat de weduwe Van Besouw en Willem van Dun ballenhandelaar zijn, zijn niet erg gunstig, maar van welk Brabants dorp is dat het geval in de 18e eeuw? In de jaren 1740-1750 lezen we dan ook over een instorting van de kaatsballen-

nijverheid. Volgens mij is hierbij door veel auteurs te weinig rekening gehouden met politieke en andere in- en externe factoren, die hierbij een rol hebben gespeeld. Juist in deze periode woedt de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), die een felle aanslag deed op de toch al smalle basis van de Goirlese economische toestand, Tilburg en omgeving werden bovendien getroffen door epidemieën (1740-1741), (1745-1748); in de zomer van 1741 heerste er een langdurige droogte en in 1750 ging de hele Meierij gebukt onder de gevolgen van een slechte oogst.³¹⁾

De regeerders van Goirle verklaren in 1748 dat "de inwoonders door deese troubles seer veel hebben geleden bij het doormarcheeren van de troupes, legerdiensten, inquantierungen en duurte van levensmiddelen".³²⁾

Deze oorlog heeft ook zeker stagnerend gewerkt op de handel, waarvan ook de ballenmakers afhankelijk waren. In de eerste helft van de 18e eeuw zien we ook een structurele wijziging die in het voordeel werkte van de genoemde handelaren.

Veel ballenmakers geven hun zelfstandig bestaan geleidelijk weer op

in de 18e eeuw en worden knechten van de ballenhandelaren, bij wie ook de orders voor de produktie geplaatst worden.³³⁾

Na de Oostenrijkse Successieoorlog zien we een kortdurige opbloei gezien de bestellingen die bij de handelaren gedaan worden en volgens de berichten van Van Breugel en Van de Graaff.³⁴⁾

De plaatselijke regenten verklaren in 1776 dat er een einde is gekomen aan deze opbloei, "nog niet veele jaaren geleden was de balle fabricq het bestaan en de negotie van Goirle, waarin omtrent 60 personen de kostvoorhunhuijshoudenwonen". In 1776 zijn er niet meer dan 10 ballenmakers "die daar meede nauwelijcx de kost konden winnen".³⁵⁾

Toch blijven de handelaren actief. Bij de uitgaande brieven van de Goirlese burgemeester vinden we hierover geen mededelingen, maar in de statistiek van de Nederlandse nijverheid staat dat er zich in 1819 te Goirle twee balmakerijen bevonden, die werk verleenden aan vier personen en waarin een gemiddeld dagloon werd verdiend van 50 cent. De afzet van de produktie vond plaats in het binnenland, waarbij dan ook de Zuidelijke Nederlanden behoren, maar de toestand was kwijnend, omdat de vraag naar kaatsballen niet groot was.³⁶⁾

De gebieden waar de kaatssport populair was, blijken dan ook steeds kleiner te worden. Volgens J.J. Kalma werd deze sport in het begin van de 19e eeuw boven de grote rivieren alleen nog bedreven in de veendorpen van Zuid-Holland, Rijn- en Delfland, het gebied tussen Enkhuizen en Medemblik en enkele gebieden in Friesland.³⁷⁾

De handelaren in de 19e eeuw

Wie waren de handelaren in de 19e eeuw? In ieder geval niet Peter van Diessen, die als zodanig in alle publikaties betreffende dit onderwerp genoemd wordt.

Als eerste vinden we rond 1800 Gerardus van Besouw, zoon van ballenhandelaarster Adriana Maria Wiemers, die in 1798 als hoofdberoep nog timmerman opgeeft, maar in latere akten meestal koopman of negotiant genoemd wordt. Hij

huwt te Goirle in 1786 Maria van Dun, dochter van ballenhandelaar Willem van Dun en Catharina Beris.

Gerard van Besouw behoort in 1808 te Goirle tot de hoogst aangeslagenen in de belasting, herhaaldelijk treedt hij op als geldschietter en in 1820 wordt hij genoemd bij de notabelste inwoners van het dorp.³⁸⁾ Hij overleed te Goirle als particulier in 1829. Over zijn activiteiten als ballenhandelaar is weinig bekend, mogelijk in verband hiermee wordt in 1807 een paspoort verstrekt aan de vijfenvijftigjarige Gerard van Besouw, "groot 5 voet 6 duim, blauwe oogen en dragende een bruine paruk", voor het ondernemen van een reis naar Frankrijk.³⁹⁾

Meer weten we over zijn zoon Adriaan van Besouw, gedoopt te Goirle 16.7.1797 en aldaar ongehuwd, ab intestato, als particulier overleden 26.9.1831.

Van hem is het bekende kasboek bewaard gebleven, waaruit blijkt dat hij de grondstoffen voor de ballenfabrikage voornamelijk kocht in de omgeving, Goirle, Hilvarenbeek, Diessen, Oisterwijk, Valkenswaard en Gilze. Leveranciers uit Tilburg waren M. Castelijns, Van Son, A. Mutsaerts op het Leijnsheijken, L. Lombarts op het Goirken en A. Smulders aan de Reijt, die haar had opgeslagen "op de zolder van de Hasselse capel". Volgens dit kasboek, dat loopt van 1816 tot 1830, verkoopt hij in die periode 22.856 ballen. In 1816 vinden we een grote order van een zekere heer Kistemakers, die 2000 bonte, 100 witte en 1000 gemene ballen bestelt. De andere leveranties vermeld in dit kasboek belopen steeds maar enkele tientallen of honderdtallen; de afnemers komen uit Noord-Brabant en de Belgische plaatsen Turnhout, Arendonk en Retie. Van contacten met Noord-Nederland blijkt niets uit dit boek. De enige bestelling uit Tilburg is die van de weduwe Van Spaandonk, die in 1824 100 bonte en 100 grote Friese ballen bestelt.

Als voerlieden van de aanvoer van grondstoffen en het vervoer van ballen, voornamelijk naar Breda en 's-Hertogenbosch, worden C. Lombarts en Jan Oerlemans genoemd.⁴⁰⁾

Overigens heeft Adriaan van Besouw ook inkomsten genoten uit andere activiteiten. Hij noemt zich looier van beroep als hij in 1819 wordt benoemd tot voogd over de kinderen van zijn buurman Peter Storimans, hij blijkt ook te verdienen aan de handel in haar, dat ook gebruikt werd bij de hoedenfabrikage en de verkoop van lijmvlees. Verder verhuurt hij een woning aan Peter de Kroon, verpacht hij turf aan de "gemeenen" dijk en treedt hij op als geldschietter. Mogelijk is hij ook winkelier, gezien de aankoop van "winkeltoogbanken" in 1818.⁴¹⁾

Zijn nalatenschap wordt na zijn overlijden, samen met de nalatenschap van zijn vader gewaardeerd op f 3585,-. De waarde van het meubilair, samen met de voorraad leer en de gemaakte kaatsballen is f 215,-. Deze goederen komen, samen het ouderlijk huis aan de Ketsheuvel bij de kerk, in handen van zijn broer Jan van Besouw, die als koopman/winkelier ook de handel in kaatsballen zal overnemen.⁴²⁾

Jan van Besouw blijkt haar voor de vulling van de ballen o.a. betrokken te hebben van de Goirlese leerlooier/schoenmaker Jan Baptist van der Foelaert. In 1843 levert hij aan Van der Foelaert drie bundels garen nr. 40 ter waarde van f 13,75. Dit bedrag wordt voldaan door de leverantie van koeiehaar. Van der Foelaert vordert in 1848 een bedrag van Jan van Besouw voor geleverd haar en gerepareerde schoenen.⁴³⁾ Bij zijn overlijden, in 1861, wordt de nalatenschap geschat op een waarde van f 13.800,-. Zijn weduwe, de Woenselse voermandochter Maria Petronella de Groot, zal daarna nog een tiental jaren kaatsballen blijven verkopen, daarbij gesteund door haar zoon Gerard van Besouw.⁴⁴⁾

Als tweede handelaar in kaatsballen vinden we Laurens van Dun, geboren te Goirle in 1742, zoon van Willem van Dun en Catharina Beris en gehuwd in 1777 met Ida van Besouw, dochter van Jan van Besouw en Adriana Maria Wiemers. Naast handelaar in kaatsballen is Laurens school-, kerk- en brandmeester, "debitant à tabac" en winkelier. Bij het mutueel testament dat Laurens en Ida in 1810 maken,

verklaren zij gegoed te zijn beneden de 1000 gulden. Laurens van Dun overleed te Goirle in 1821. Zijn weduwe, die waarschijnlijk de handel in kaatsballen heeft voortgezet, overleed aldaar in 1831.⁴⁵⁾ Zij werd opgevolgd door haar kleinzoon Laurens Naaijens, geboren te Goirle in 1811 als zoon van de Hilvarenbeekse bakker Hendrik Josef Naaijens en Johanna van Dun. Laurens overleed te Goirle ongehuwd en zonder beroep 2.11.1872.

Van zijn activiteiten als ballenhandelaar is zo goed als niets bekend. Zijn beroep wordt alleen genoemd bij het overlijden van Adriaan van Osch. Een van de aangevers van dit sterfgeval is Laurens Naaijens, 52 jaar oud, van beroep kaatsballenfabrikant.⁴⁶⁾

Het ballenfrutten in de 19e eeuw

Het feit dat de ballenmakerij in 1819 een kwijnend bedrijf werd genoemd en de bewering van alle schrijvers over dit onderwerp, dat de produktie in de 19e eeuw niets meer voorstelde, riep bij mij de vraag op waarom er dan toch tot ongeveer 1870 twee handelaren hun bedrijf bleven voortzetten. En waarom komt er rond 1870 ploteling een einde aan deze nijverheid? Was de ballenmakerij wel een nevenbedrijf van alle Goirlese linnenwevers? Op dit laatste kom ik later terug.

Uit het onderzoek blijkt dat de kaatsballenmakerij in de 19e eeuw inderdaad nog maar een kleinschalige bedrijvigheid is, met maar wei-

nig werknemers, lage daglonen en geheel overvleugeld door de linnennijverheid.

Kwijnend is het bedrijf in de jaren 1850-1860 zeker niet. Uit deze jaren bestaan wel bewijzen dat geleverd werd aan Friesland, met name aan Van de Veer te Harlingen, en mogelijk heeft de opbloei te maken met het feit dat de kaatssport in Friesland een geweldige bloei kent na de oprichting in 1853 van de "Directie van de jaarlijksche groote kaatspartij te Franeker", voorloper van de kaatsbond.⁴⁷⁾

Juist in dat jaar wordt in het gemeenteverslag van Goirle verklaard, dat de kaatsballenmakerij in deze plaats de enige is in Nederland en zich nog steeds handhaaft.⁴⁸⁾

In 1855 staat in het voornoemde verslag dat de linnenfabriek – er staan dan te Goirle 220 weefgetouwen – een groot gedeelte van het jaar in kwijnende toestand heeft verkeerd, "doch dat van pellen en kaatsballen heeft geregeld deszelfs werkzaamheden voortgezet".⁴⁹⁾

Een jaar later verzoekt de burgemeester van Goirle aan de minister van financiën het traktement van de bestelhuishouder te verhogen en het bestelhuis te verheffen tot hulp-postkantoor. Door het vervroegen van de vertrektijden van de diligence van Tilburg naar Turnhout, blijven de brieven voor Goirle bijna een etmaal in Tilburg liggen, als de bestelhuishouder niet zelf iedere dag te voet in Tilburg de post gaat halen. Dit is echter niet vol te houden door de toenemende handel in linnen en kaatsballen.⁵⁰⁾

Ook het gemeenteverslag van 1858 verklaart dat de twee kaatsballenmakerijen onafgebroken werkzaam zijn geweest.⁵¹⁾

De weduwe van Jan van Besouw schrijft in 1869 aan Van de Veer in Harlingen, dat ballen van de gewenste kwaliteit niet direct geleverd kunnen worden. Zij kan wel de gewone soorten leveren, want die zijn in voorraad. Waarschijnlijk heeft deze brief de stelling opgeroepen, dat er geen ballen meer gemaakt werden en dat alleen nog uit voorraad geleverd werd.⁵²⁾

Er werden dus nog wel ballen gemaakt in dat jaar, maar lang heeft het niet meer geduurd. In 1870

Hendrik Eijsermans met zijn tweede vrouw en de kinderen uit zijn tweede huwelijk. Hendrik, geboren te Goirle 10.12.1841, was een zoon van ballenmaker Francis Eijsermans en Adriana van der Zande, halfzuster van overgrootvader Van der Zande. Hendrik was linnenwever en gaf les aan kinderen in de Mechelse katholicismus. Hij kreeg hiervoor per communicant 5 stuivers of goederen in natura. Er wordt van hem gezegd, dat hij de laatste ballenmaker van Goirle was, maar in 1893 is in zijn inventaris niets meer te vinden, wat wijst op de ballenmakerij. In zijn woning aan de Bergstraat staan dan 1 breed en 2 smalle weefgetouwen en 2 spoelgetouwen.

Dit woonhuis met grond was door Hendrik in 1874 gekocht van Johanna Hesselmans weduwe van Elias de Jong. De grond verkocht Hendrik later aan Hendrik van Puyenbroek, voor de uitbreiding van diens fabriek.

Hendrik Eijsermans huwde te Goirle 27.4.1868 Helena Maria van Iersel en hertrouwde te Goirle 26.11.1894 Anna Maria de Rooij, weduwe van Peter Cornelis van Dun. Uit dit tweede huwelijk werden zes kinderen geboren.

Op de foto van links naar rechts zittend; Gerarda Eijsermans geb. Goirle 22.11.1898, woont te Hilvarenbeek en huwt J. Bressers, Hendrik Eijsermans, zijn tweede vrouw Anna Maria de Rooij en Huberta Catharina Eijsermans, geb. Goirle 20.8.1900 huwt Hendrikus van Beurden uit Poppel.

Staande van links naar rechts; Petrus Johannes Eijsermans, geb. Goirle 6.2.1904, huwt Paulina van de Zilver te Tilburg, Helena Cornelia Eijsermans geb. Goirle 24.12.1901 woont te Hilvarenbeek en huwt A.A. Kluijtmans, Hendricus Adrianus Eijsermans, geb. Goirle 16.10.1895 huwt J.M.M. Klaassen en Catharina Maria Josephina Eijsermans geb. Goirle 17.3.1897, huwt P.H.G. van Puyenbroek.

De foto zal gemaakt zijn kort voor het overlijden van het echtpaar Eijsermans-De Rooij. Beiden overleden in 1926 (foto coll. schrijver).

wordt in het gemeenteverslag nog een kaatsballenfabriek genoemd, in 1872 blijkt ook deze te zijn geliquideerd.⁵³⁾

Het vrij plotseling verdwijnen van deze oeroude Goirlese nijverheid heeft verschillende oorzaken. Uit de correspondentie van G. van Besouw blijkt dat er moeilijkheden zijn ontstaan met Van de Veer uit Harlingen; door de toenemende populariteit van de kaatssport in Friesland gaan aldaar wonende schoenmakers kaatsballen maken volgens het Goirlese procédé, en te Goirle werden de lonen van de linnenwerkers in deze jaren steeds hoger, maar die van de ballenmakers lager. In 1859 is het maximumdagloon dat in de ballennijverheid verdiend kan worden nog 75 cent. In 1861 maar 50 cent. De maximumdaglonen welke in 1859 in de linnennijverheid verdiend konden worden lagen tussen de f 1,- en f 1,20.

Ook de leeftijd van ballenhandelaars en -makers heeft waarschijnlijk een rol meegespeeld. De weduwe van Jan van Besouw was in 1870 al 74 jaar oud. Haar zoon Gerard wijdt in deze periode al zijn krachten aan de expansie van zijn bedrijf; in 1875 begon hij met zijn zwager P.W. van de Lisdonk een machinale weverij. Haar concurrent, Laurens Naaijken, overleed te Goirle in 1872. De laatste "full-

Mijn overgrootvader Willem van der Zande, kleinzoon van balmaker Jan van der Zande. Zowel hij als zijn moeder, Maria Smulders uit Tilburg, werden bedeed door het armbestuur. Bij de benoeming van zijn voogden in 1858 was zijn halfbroer balmaker Francis Eijsermans aanwezig (foto coll. schrijver)

time" ballenmaker, Francis Eijsermans, overleed aldaar in 1871.⁵⁴⁾

De opkomst van de gummiballen, omstreeks 1860, richtte de kaatsballenproductie in Goirle niet te gronde. De ballen die voor het kolfspel gebruikt werden, kregen wel een elastieken kern, maar de kaatsballen worden nog steeds op de oude wijze gemaakt. Nog in 1972 schrijft J.J. Kalma: "Het dode machinale produkt zal het, ook al doordat de behoefte aan ballen betrekkelijk klein is, nooit winnen van het handgemaakte produkt." In het begin van de 20e eeuw werd door de kaatsbond wel contact opgenomen met de Vredestein-rijwielbandenfabriek om te komen tot machinale produktie, maar alle experimenten liepen op niets uit.⁵⁵⁾

De fabriekage

Alvorens iets te vertellen over de kaatsballenmakers eerst in grote lijnen het produktieproces, waarbij vooral de vulling belangrijk was. Bij voorkeur werd hiervoor kalver- of hokkelingshaar gebruikt. Dit haar zette bij vochtigheid uit, terwijl het leer inkromp, zodat de bal door de grote spanning veerkrachtig werd. Bij het spelen werd zonnig zelfs een mondvul bier over de bal gespuwd. Voor de vulling geschikt was voor gebruik, moest ze eerst worden gezuiverd, gewassen en gedroogd. Zo blijkt uit het kasboek van Adriaan van Besouw, dat het haar geleverd door Mutsaars aan de Hasselt "voor 4 deel zant is geweest". Het gedroogde haar werd vervolgens in een trogvormige bak gelegd die alleen aan de lange zijanten een opstaande rand had. In de lengte liepen over de bak een twaalfstal koorden, een pink dik, aan het ene einde op gelijke afstanden van plm. 5 cm vastgehecht en aan het andere einde samengebundeld en bevestigd aan een handgreep. Door het voortdurend krachtig neerslaan van de koorden werden de klitten in de haaren losgewerkt. Dit haarslaan en haarsnijden kende men ook bij de hoedenfabrikage en was zo'n zwaar werk dat het door volwassen mannen gebeurde.⁵⁶⁾

Het omhulsel bestond uit zes, met pekdraad, voornamelijk door de

Bidprentje van balmaker Francis Eijsermans (coll. schrijver)

vrouwen aan elkaar genaaid, segmenten van zacht schapeleer. Een segment bleef gedeeltelijk open en dan volgde het belangrijkste werk, het vullen van de ballen met het voorbereide haar. Aan een van de zijanten van een bank waren hiertoe drie gaten geboord, waarin metalen vormpjes pasten die onderling in afmeting verschilden. De halfgevulde ballen kwamen in zo'n vormpje te liggen en werden dan door de ballenmaker verder opgevuld. Zo'n "balbak" met hamer en priem, wordt genoemd in de nalatenschap van ballenmaker Dirck van der Flaas, halfbroer van handelaar Willem van Dun. De waarde was 10 stuivers.⁵⁷⁾

De bal mocht niet te hard en evenmin te vast gestopt worden, er moest rekening gehouden worden met het feit dat de ballen door het liggen zachter werden en bij de beoefening van de kaatssport van vorm veranderden. De fabriekage van één bal kostte ongeveer een uur. Daarna volgde voor sommige soorten nog een rood of blauw verfbad.⁵⁸⁾

Om het "ballenfrutten" goed te leren was een proeftijd nodig als knecht bij een meester ballenmaker. Dit is dan ook de eeuwen door gebeurd, al vinden we ook hierover weinig bewijzen. Eerder zijn al twee akten genoemd waarin Tilburgers verklaren als leerling bij een baas in de kost te zijn geweest. In

de overeenkomst met de Delftse handelaren staat dat niemand baas kan worden, voordat hij binnen Goirle twee jaar het ballenmakers-ambacht heeft uitgeoefend "omme 't voorschreve ambacht beter te doen floreren".⁵⁹⁾

Jan de Wits wordt genoemd in 1656 en Cornelis van Ravels in 1672 als ballenmakersknecht bij mr. ballenmaker Gerit Goossens;⁶⁰⁾ aan ballenmaker Adriaan van de Sande wordt in 1753 vijf gulden betaald "voor 't naijen leren van 't onmondigh kint van wijlen Jan Laurijs Schapen".⁶¹⁾

Hoofdverdachte van de pesterijen van de Goirlese, mank lopende schoolmeester Quirijn Roovers, in 1768, is Jan van Dun, leerling bij de ballenmakers Peter en Anthony Alewijns.⁶²⁾

Ballenmakers en schoenmakers

In slappe tijden hielden de Goirlese linnenwevers zich bezig met het maken van ballen, een veel gehoorde stelling. De plaatselijke bevolking kon van de landbouw alleen niet bestaan en bijverdienste was bittere noodzaak. Van oudsher werden deze additionele inkomsten gevonden in het weven van grof linnen en het frutten van ballen, beweet L. ten Horn van Nispen in

haar proefschrift, handelend over Jan B.M. van Besouw.⁶³⁾

Ik ben het niet helemaal eens met deze stellingen. Te Goirle was de landbouw een additionele bijverdienste voor de linnenwevers en in het begin van de 19e eeuw zelfs nog voor de fabrikanten, niet omgekeerd, en voornamelijk gericht op productie voor eigen gebruik.⁶⁴⁾

Al vroeg bestond een groot deel van de Goirlese beroepsbevolking niet uit landbouwers. Volgens het "quohier tot den opheff van een capitale schattinge" uit 1665 blijken in het dorp vijf "capitalisten" te wonen en 217 personen en families gegoed onder de 2000 gulden. Slechts 85 mensen van deze groep blijken zich "als teulluijden te negeren met lantbouwerije, soo op henne eijgene als gehuerde goederen". Verder vinden we o.a. 19 wevers, 1 sajetspinner, 21 spinsters, 26 ballenmakers, 4 ballennaaiers, 9 schoenmakers, 4 kleermakers en 6 kramers en voerlieden.⁶⁵⁾

In het begin van de 18e eeuw blijken juist de boeren in Goirle te behoren tot de groep die geen additionele bijverdienste nodig heeft, zij behoren tot de groep die wel geheel of gedeeltelijk belasting kan betalen; slechts zelden vinden we in hun

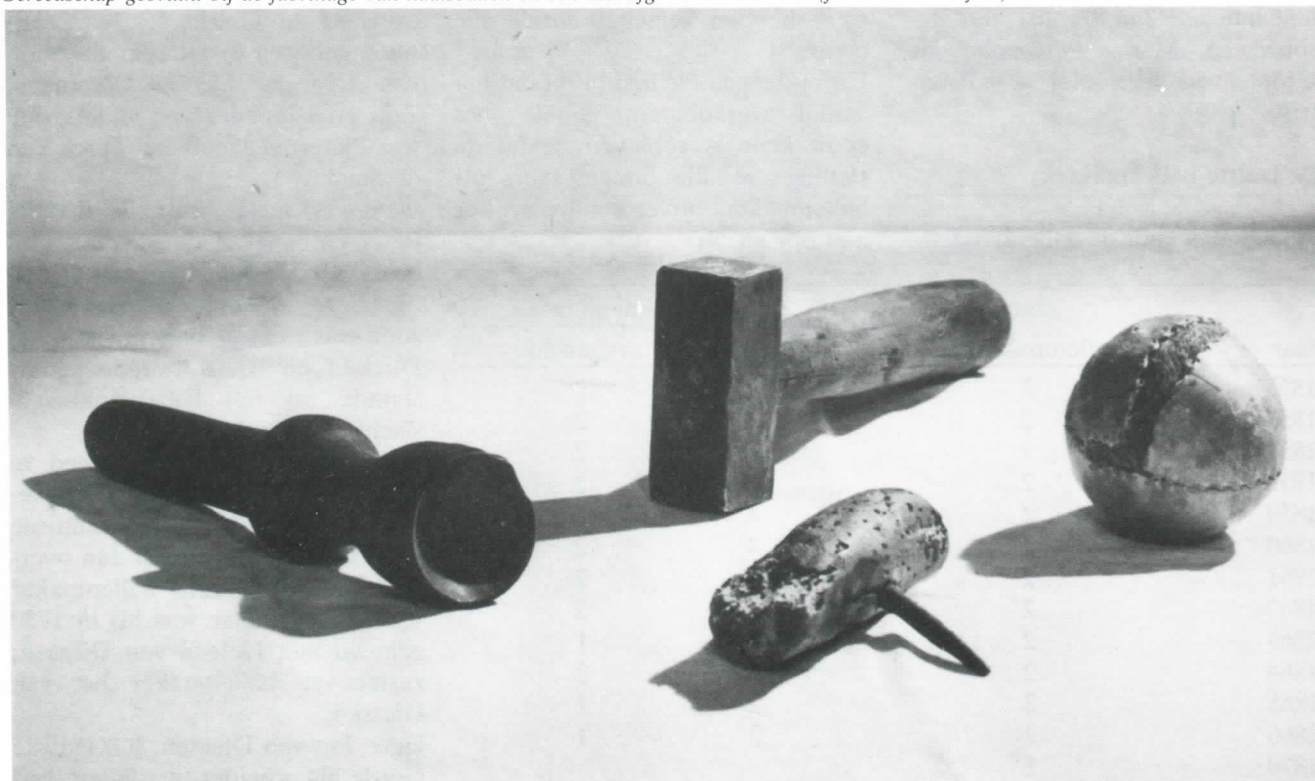
inventaris een weefgetouw en ook bedeling door het armbestuur komt in deze groep zelden voor. Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat voor de boeren de toestanden rooskleurig waren. Juist zij werden in de loop van de 18e eeuw geconfronteerd met de zwaar drukkende belastingen, de veel voorkomende runderpest en de misoogsten. Te Goirle heeft dit tot gevolg dat de groep autochtone landbouwers steeds kleiner wordt. In 1803 wordt verklaard dat de gemeente onderhevig is aan "zigtbaar verval en vermindering", omdat wevers en "dergelijke" de plaats hebben ingenomen van de gegoede ingezetenen die landbouwer waren, "veele ackers en groes zijn tot bosch gemaakt".⁶⁶⁾

Van de Goirlese beroepsbevolking is in 1798 30% werkzaam in de textielnijverheid, 88 mannen worden vermeld als wever, spinner of weversknecht.⁶⁷⁾

Dat al de mensen uit deze groep zich als bijverdienste bezighielden met het maken van ballen is onzin. Ook hier is het omgekeerd: de ballenmakers hielden zich in slappe tijden bezig met het weven van linnen, maar waren ook werkzaam in andere beroepen.

Een aan het ballen maken nauw

Gereedschap gebruikt bij de fabrikage van kaatsballen en een niet afgewerkte kaatsbal (foto coll. schrijver)

verwant beroep was namelijk de schoenmakerij. In Friesland zijn het juist de schoenmakers, die zich volgens J.J. Kalma door het verdwijnen van de Goirlese ballennijverheid voor de taak gesteld zagen om wedstrijdballen te leveren. Zo werd schoenmaker Jabik Sjoks uit Bozum rond 1870 ballenfabrikant; rond 1880 waren in Friesland vooral de zogenaamde Witmarsumer ballen zeer in trek. Zij werden vervaardigd door schoenmaker Wopke Meter.⁶⁸⁾

Ook te Goirle is het opvallend dat leerlooiers en schoenmakers bijna allen geparenteerd zijn aan ballenhandelaars. In 1798 worden genoemd de schoenmakers Jan Baptist van der Flaas en zijn zonen Mathias, Arnoldus en Jan Francis. Jan Baptist was een stiefzoon van Maria van der Linden, de moeder van Willem van Dun. De moeder van looier/schoenmaker Jan Baptist van der Foelaert was Johanna van der Flaas. Schoenmaker van beroep zijn ook Michiel en Antoni van Dun, zonen van voornoemde Willem van Dun. Antoni wordt zelfs balmaker genoemd in 1814, bij de aangifte van het overlijden van zijn buurvrouw Henrica van Ravels.

Ballenhandelaar Adriaan van Besouw wordt een keer looier genoemd. De in 1818 te Goirle geboren Jan van Besouw, zoon van ballenhandelaar Jan Baptist van Besouw en Maria Petronella de Groot, was leerlooier te Oisterwijk.⁶⁹⁾

De laatste ballenmakers

Anders dan voor de ballenhandela-

ren in de 18e en 19e eeuw, was de positie van de ballenmakers. In 1744 behoren de dan bekende ballenmakers bijna allen tot de groep van 68 "huijshoudens off mena-giën" die, ofschoon zij niet van de arme leven, toch niet in staat zijn om hun belasting te betalen. Enkele ballenmakers behoren zelfs tot de bedeeden door de H. Geest armen.⁷⁰⁾

Een akte uit dat jaar zegt dan ook dat "het getal der ingesetenen dat in de caatsballen is werckende, daar meede maar met veel moeite den soberen cost voor haar ende hare familie winnen" en dat bij hen niets te bekomen is "alsoo haare meuble ordinair soo al maer een gulden acht á tien waardig zijn en bij 't meeste geval van dien niets te vinden is als bedroefde armoede".⁷¹⁾

Hierna zien we een korte opleving in de produktie, maar in 1776 is hun aantal teruggelopen tot niet meer dan tien personen.

Acht "ellendige" ballenmakers blijken nog werkzaam in 1798, twintig jaar later zijn er in Goirle nog twee balmakerijen met vier werknemers.⁷²⁾

J.J. Kalma schrijft dat een ballenmaker in Friesland een jaarproduktie heeft van zo'n 2000 ballen. Gezien de omzet van handelaar Adriaan van Besouw, kan deze nijverheid dus maar aan enkele mensen werk hebben verschaft in de 19e eeuw.⁷³⁾

Uit onderstaande lijst blijkt dat het aantal werknemers gehele 19e eeuw klein is gebleven, zodat de stelling dat alle linnenwevers als ballenmaker bijverdienden zeker niet opgaat.⁷⁴⁾

Na 1866 wordt geen aantal werknemers meer genoemd en vanaf 1872 geen ballenmakerij. De daglonen liggen in 1857 tussen de 20 en 75 cent, het minimumdagloon in 1859 is 25 cent, een maximumdagloon van 50 cent wordt genoemd in 1861. Het weekloon is in 1866 minimaal f 2,50 en maximaal f 4,-. Deze lonen liggen beduidend lager dan in de Goirlese linnennijverheid van die tijd.

Zoals bij de handelaars en de schoenmakers, zien we ook dat de meeste ballenmakers aan elkaar geparenteerd waren.

De lijst van 1798 noemt als ballenmakers de 25-jarige Peter van de Laak, de 74-jarige Adriaan van Enschot en de 20-jarige Norbert Rostenborg. De laatste is bij zijn huwelijk in 1803 met Theresia Smulders uit Tilburg, arbeider van beroep. Hij overleed te Goirle als ballenmaker 24.10.1848. Op dezelfde lijst vinden we ook Peter Alewijns, te Goirle als ballenmaker overleden 2.12.1811. Aldaar overleed 8.5.1815, op 31-jarige leeftijd Antonij Alewijns, ballenmaker zoals zijn vader en grootvader. De andere ballenmakers in de 19e eeuw stammen af van de in 1699 genoemde mr. ballenmaker Jan Dircken, alias Van de Sande, of zijn verwant aan diens afstammelingen.

Ballenmaker Jacobus Vromans overleed te Goirle 4.1.1822. Hij werd geboren te Utrecht als zoon van Cornelis Jacobus Vromans. Zijn grootmoeder van vaderszijde was Pieterneel Jacob Jan Dirck van de Sande.⁷⁵⁾

De in 1798 genoemde ballenmakers Peter en Jan van de Sande waren broers, zonen van ballenmaker Adriaan van de Sande, die een kleinzoon was van mr. ballenmaker Jan Dircken en wiens tweede vrouw stamde uit het ballenmakersgeslacht Van Oudenhagen.⁷⁶⁾

Peter van de Sande overleed te Goirle 10.12.1805, waarna zijn weduwe met haar kinderen verhuisde naar Tilburg. Zijn broer Jan overleed te Goirle als ballenmaker 12.5.1822. Aldaar was hij in 1780 gehuwd met Helena van Diessen, zuster van ballenmaker Jan van Diessen.

Deze Jan van Diessen, 9.6.1817 te Goirle als arbeider overleden, was

jaar	aantal ballenmakerijen	aantal werknemers	
		mannen	vrouwen
1855	2	4	2
1856	2	4	2
1857	2	4	2
1858	2	4	2
1859	2	4	2
1860	2	4	2
1861	2	4	2
1862	2	4	2
1863	2	2	1
1864	2	3	2
1865	2	2	1
1866	2	2	1
1870	1		

de vader van ballenmaker Peter van Diessen, die 4.3.1812 te Goirle overleed. Zijn beroep was "panner".

H.W. Janson noemt hem als de ballenhandelaar die zijn zaak te koop aanbood aan Hendrik Eijsermans. Dit is onmogelijk. Peter van Diessen was geen handelaar en bovendien werd Eijsermans pas geboren in 1841, bijna dertig jaar na het overlijden van Van Diessen.⁷⁷⁾

Uit het huwelijk van Jan van de Sande en Helena van Diessen werd in 1781 een dochter Adriana geboren, die in 1808 huwde met Willem de Volder. Deze Willem wiens vader afkomstig was uit Turnhout, had in 1812 te Goirle een "tissage-randerie". Bij het huwelijk van zijn zoon Peter in 1832 was hij wever, maar bij zijn overlijden te Goirle 3.1.1841 ballenmaker. Twee zonen van Willem de Volder hebben ook het laatste ambacht uitgeoefend namelijk Jan, als ballenmaker overleden te Goirle 9.9.1835 en Peter, wever van beroep toen hij 9.3.1873 te Goirle overleed, maar ballenmaker toen hij in 1857 aangifte deed van het overlijden van een kind van Cornelis Snels.⁷⁸⁾

De vierde ballenmaker uit het geslacht De Volder was Cornelis de Volder, broer van voornoemde Willem. Hij werd te Goirle geboren in 1790 en is aldaar als linnenwever gestorven 30.7.1851. Hij werd ballenmaker van beroep genoemd, toen hij in 1822 optrad als getuige van het huwelijk van Maria Smulders uit Tilburg met Cornelis

van der Zande, linnenwever en waarschijnlijk ook ballenmaker, zoon van ballenmaker Jan van de Sande en Helena van Diessen.⁷⁹⁾

Dan zijn er nog de leden van het, ook uit Turnhout afkomstige, geslacht Eijsermans. De belangrijkste ballenmaker uit dit geslacht was Francis Eijsermans, geboren te Goirle in 1802 als zoon van kleermaker Jan Baptist Eijsermans en Jacoba Spapens. Van zijn uiterlijk weten we dat hij klein was, gebrekkig was aan zijn linkerbeen en littenkens had op zijn linkerhand.⁸⁰⁾

Als ballenmaker huwde hij te Goirle in 1827 Cornelia Sebrechts. Zijn beroep was ook ballenmaker, toen hij in 1839 hertrouwde met Adriana van der Zande, dochter van voornoemde Cornelis van der Zande bij diens eerste vrouw Gertrudis Verstedden en dus ook een kleindochter van ballenmaker Jan van de Sande. Francis Eijsermans overleed te Goirle als ballenmaker 3.7.1871. Enkele maanden eerder echter werd hij als erfgenaam van Anna Maria Verstedden, linnenwever van beroep genoemd.⁸¹⁾

Een tante van Francis was de ongehuwde Elisabeth Eijsermans, die te Goirle bij de kerk woonde, samen met haar zuster, de kwezel Cornelia Eijsermans. In 1820 werd Elisabeth "balnaaijster" genoemd, volgens haar testament, gemaakt in 1821, was zij "voorheen balnaaijster".⁸²⁾

De laatste ballenmaker te Goirle zou Hendrik Eijsermans geweest zijn, zoon van Francis en Adriana van der Zande, geboren in 1841.

Zijn activiteiten als ballenmaker moet hij dan ontplooid hebben voor zijn huwelijk, in ieder geval is er zeker een einde aan gekomen in de jaren 1870/1871.

Hendrik huwde te Goirle in 1868 als linnenwever met Helena Maria van Iersel. In de inventaris die werd opgemaakt in 1894, bij zijn tweede huwelijk met Anna Maria de Rooij, is niets meer te vinden dat herinnert aan de ballenmakerij. Wel genoemd worden twee spoelgetouwen, een breed getouw en twee smalle weefgetouwen.⁸³⁾

Tenslotte blijkt uit de rekeningen van het armbestuur, dat ook in de 19e eeuw de werknemers in dit laag betaalde beroep herhaaldelijk ondersteund moesten worden. De ouders en weduwe van ballenmaker Jan de Volder waren zo arm, dat zij de reparatiekosten van de militaire kleding die Jan als fuselier tijdens de Belgische opstand had gedragen, niet konden betalen. Dokter Raupp uit Bergeijk ontving van het armbestuur 12 gulden voor het verstrekken van medicijnen aan Francis Eijsermans, en de weduwen van Jan de Volder en Cornelis van der Zande werden bedeed door dit bestuur, dat later ook de kosten zou dragen voor het uitbesteden van de weeskinderen van voornoemde Van der Zande.⁸⁴⁾

Noten

- 1) Verzameling heemkundekring "De Vyer Heertganghen" te Goirle, "Eenige aantekeningen omtrent den vooruitgang der bevolking, der industrie, der verschillende inrichtingen, instellingen enz. zowel op stoffelijk als geestelijk gebied in de Gemeente Goirle, vanaf 31 december 1850 tot 31 December 1900" door C. Rens; H.W. Janson, *Goirle*, opstel gedateerd 1.11.1918, in bezit van schrijver; H.W. Janson, *Bijdrage tot de geschiedenis van Goirle* (Voorhout, 1953); J. Hoogendoorn, "De Goirlenaren zijn ballenfrutters", in: *Goirle* (Breda, 1975); L. de Wijs, "Het maken van kaatsballen te Goirle, 'n bijdrage tot de economische geschiedenis van Brabant", *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16.4.1930 en 9.7.1930; A.J.A.C. van Delft, "Uit Goirle kwamen de kaatsballen", *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, 1956; P. van Beek, "Goirle was vroeger centrum van de kaatsballenindustrie", *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, 1969; "Uit Goirle kwamen kaatsballen", *Goirles Belang*, 1966; Verzameling heemkundekring "De Vyer Heertganghen" te Goirle, "Aantekeningen betref-

De ballenfruterij in de kunst, raam van glazenier Cox uit Maasniel (foto coll. schrijver)

- fende de ballennijverheid".
- 2) Gemeente-archief Tilburg (GAT), Tilburg Rechterlijk-archief (R) 370, fol. 419, 22.12.1669.
 - 3) GAT, R 615, ongefol., 7.10.1676.
 - 4) GAT, Notarieel-archief (Not.) 16, fol. 138, 4.3.1672.
 - 5) GAT, Not. 58, fol. 195, 15.5.1686; idem fol. 196, 16.10.1686.
 - 6) H. Mandos, "Inleidende beschouwing over het probleem der teuten", in: *De Teuten, buitengaanders van de Kempen* (Eindhoven, 1974).
 - 7) Johannes Lolkama, *Perken, parturen en koningen* (Akkrum, 1983); J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland* (Franeker, 1972).
 - 8) GAT, R 387, ongefol., 28.6.1552.
 - 9) GAT, R 14, ongefol., 4.11.1560; GAT, Oud-administratief archief (OAA) 212, "Commer of collecteboek", fol. 27, 1575.
 - 10) GAT, OAA 395, ongefol., 7.3.1588; J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch*, dl. II (Utrecht, 1776) blz. 185; GAT OAA 212, fol. 3 en 30, 1575.
 - 11) GAT, R boedelrekeningen 1606 nr. 6 (mededeling van de archivaris van de gemeente Tilburg G.J.W. Steijns, waarvoor hartelijk dank).
 - 12) Zie noot 2.
 - 13) GAT, R 350, fol. 2v, 10.1.1617; R 428, fol. 35, 22.5.1700; R 429, fol. 121v, 26.2.1707; R 434, fol. 171, 16.7.1734; R 434, fol. 221, 8.7.1735; R 434, fol. 230v, 12.9.1735; R 434, fol. 306v, 8.3.1737; R 434, fol. 336v, 20.12.1737; R 434, fol. 337, 20.12.1737; R 433, fol. 290, 8.12.1730; R 500, ongefol., 8.11.1737; Rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch (RAH), Hilvarenbeek R 55, fol. 41, dec. 1656.
 - 14) GAT, Not. 6, fol. 69, 4.4.1631.
 - 15) RAH, Hilvarenbeek R 313, ongefol., 1.11.1647.
 - 16) J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*; GAT, OAA 863, brief aan Willem van Dun d.d. 27.1.1769.
 - 17) J. van Gils, "De slachtoffers van de grote branden te Hilvarenbeek", *De Brabantse Leeuw*, jrg. 30 (1981) nrs. 5 en 6; J. van Gils, "De gemeijnt en het bouwland te Hilvarenbeek in de 18e eeuw", in: *Hildewaren Beke* (Hilvarenbeek, 1981); H.J. van Xanten en A.M. van der Woude, "Poll-tax and population in the bailiwick of Bois-le-Duc about 1700", in: A.A.G. *Bijdragen*, 13, afd. Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool (Wageningen, 1965).
 - 18) GAT, OAA 860, 17.4.1714.
 - 19) GAT, R 625, ongefol., 13.5.1721.
 - 20) S. van de Graaff, *Historisch-Statistische Beschrijving van het Koninkrijk Holland, deel I department Brabant* (Amsterdam, 1807); Een deel van de beschrijving van Van de Graaff wordt herhaald in: A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, 4e deel (1843).
 - 21) C. van Breugel, "Beschreeve staat van de Meijerije (1794)", in: *Historia Agriculturae*, VIII (Groningen, 1965).
 - 22) GAT, OAA 863, brieven verzonden in 1767/69 aan Willem van Dun en de weduwe Jan van Besouw.
 - 23) GAT, OAA 107, 22.6.1620.
 - 24) GAT, R voogdijrekeningen 1661 nr. 3.
 - 25) GAT, OAA 380 IV, 1665; GAT, Not. 16, fol. 138, 4.3.1672; Not. 65, akte 90, 9.4.1727; Not. 66, akte 65, 17.4.1731; GAT, R 436, fol. 108, 2.5.1744; GAT, Not. 66, akte 145, 1.9.1733; Not. 75, akte 136, 6.6.1741; RAH, Hilvarenbeek R 64, fol. 141/141v, 1660.
 - 26) GAT, Not. 58, fol. 85, 22.8.1684.
 - 27) GAT, Not. 59, fol. 114, 23.7.1692; Not. 59, fol. 314, 24.4.1696.
 - 28) J. van Gils, "Spapen is de zoon van de Paap", *De Brabantse Leeuw*, jrg. 29 (1980) nr. 2, blz. 57; GAT, Not. 58, fol. 40v, sept. 1683; GAT, R 472, fol. 243v, 26.7.1727; GAT, Not. 144, akte 47, 29.11.1795; Not. 147, akte 28, 15.5.1798; GAT, R 479, fol. 11, 24.3.1761; GAT, Not. 74, akte 107, 2.2.1739; GAT, R 436, fol. 123v, 11.7.1744; R. 436, fol. 174v, 27.4.1745; GAT, OAA 1286, 24.1.1799.
 - 29) GAT, Not. 66, akte 65, 17.4.1731; GAT, R 475, fol. 21v, 1.6.1740; R 499, fol. 121v, 2.10.1722; R 474, fol. 251, 21.9.1739.
 - 30) J. van Gils, "Een belangrijke ballenmakersfamilie te Goirle", *Actum Tilliburgis*, jrg. 3 (1972) nrs. 2 en 3.
 - 31) H.P.H. Jansen, *Kalendarium, Geschiedenis van de lage landen in jaartallen* (Utrecht/Antwerpen, 1971); A. Plevoets, "Armenzorg en armoede in Tilburg voor 1800", in: *De Lindeboom*, VI (Tilburg, 1982).
 - 32) GAT, OAA 863, II, 1748.
 - 33) Zie noot 22 en 29.
 - 34) Zie noot 20 en 21.
 - 35) GAT, OAA 864, 1776.
 - 36) *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, uitgegeven door I.J. Brugmans ('s-Gravenhage, 1956) deel I 1816-1843. Supplement uitgegeven door J. Damsma, J. de Meere en L. Noordegraaf ('s-Gravenhage, 1979). Idem deel II. Volgens deze statistieken bestaat in 1819 in Amsterdam een kolfballemakerij. In 1843 zijn er kolfballemakerijen te Utrecht en Rotterdam.
 - 37) J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*.
 - 38) Gemeente-archief Goirle (GAG) 201, 18.11.1808 en 15.6.1820; GAT, Not. 231 II, akte 96, 24.6.1826; Not. 225 I, akte 56, 3.3.1819; Not. 224 I, akte 148, 21.7.1818; Not. 224 I, akte 2, 6.1.1818; Not. 224 II, akte 250, 15.12.1818; Not. 224 II, akte 244, 5.12.1818; Not. 225 II, akte 167, 3.8.1819; Not. 155, akte 49, 12.8.1806; Not. 159, akte 88, 10.10.1810; Not. 158, akte 45, 8.7.1809; Not. 222 II, akte 167, 18.10.1816; Not. 130, akte 9, 26.3.1805.
 - 39) GAT, OAA 1143.
 - 40) Collectie F. Mes te 's-Hertogenbosch, Kasboek Adriaan van Besouw.
 - 41) GAT, Not. 225 I, akte 24, 28.1.1819; Not. 234, akte 28, 2.3.1829; Zie verder noot 40.
 - 42) GAT, Not. 235 II, akte 70, 15.9.1831; Not. 237 I, akte 64, 17.4.1833.
 - 43) Collectie F. Mes, Boek met gegevens betreffende de uitgifte van garens, o.a. aan thuiswevers 1839-1851. Volgens dit boek leverde Van Besouw ook garens aan de families, waaruit ballenmakers stammen, nl. Eijssermans, Van Diessen en De Volder.
 - 44) GAT, Not. 427, akte 107, 13.8.1866; Not. 342, akte 265, 5.12.1868.
 - 45) GAT, Not. 225 I, akte 56, 3.3.1819; Not. 135, akte 24/25, 2.12.1810; J. van Gils, "Een belangrijke ballenmakersfamilie te Goirle".
 - 46) GAT, Not. 332, akte 247, 19.8.1862; Not. 332, akte 248/258, 19.8.1862; Gemeente Goirle, Burgerlijke Stand (BS), Overlijdensregister 1863.
 - 47) J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*.
 - 48) GAG, Gemeenteverslag 1853.
 - 49) Idem 1855; GAG 108, 5.2.1855.
 - 50) GAG 93, Uitgaande brieven burge-meester, 4.8.1856.
 - 51) GAG 108, 26.2.1858.
 - 52) Collectie F. Mes, Brievencompieboek G. van Besouw.
 - 53) GAG, Gemeenteverslagen 1870-1872.
 - 54) J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*; Gemeente Goirle, BS; Zie verder noot 52.
 - 55) J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*.
 - 56) Collectie F. Mes, Kasboek van Adriaan van Besouw; J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*; H.W. Janson, *Bijdrage tot de geschiedenis van Goirle*, blz. 90.
 - 57) GAT, R 508, fol. 66, 7.11.1783.
 - 58) Zie noot 56.
 - 59) Zie noot 2.
 - 60) GAT, Not. 18, akte 5, 9.2.1656; Not. 16, fol. 138, 4.3.1672.
 - 61) GAT, Not. 86, akte 104, 20.1.1753.
 - 62) GAT, R 634, ongefol., 23.12.1768.
 - 63) L.C.W.J.M. ten Horn van Nispen, *Jan B.M. van Besouw* (Tilburg, 1971).
 - 64) GAG 98, 16.11.1818.
 - 65) GAT, OAA 380 IV, 1665; Idem 971, 1665.
 - 66) GAT, OAA 861, 24.10.1786; Idem 1286, 18.4.1803.
 - 67) J. van Gils, "Staat van de Goirlese bevolking rond 1800", *Actum Tilliburgis*, jrg. 9 (1978) nr. 1.
 - 68) J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*.
 - 69) GAT, OAA 1286; Gemeente Goirle, BS.
 - 70) GAT, OAA 864, 1744.
 - 71) GAT, OAA 860, fol. 59v, 1744.
 - 72) GAT, OAA 1290, 17.2.1796; Idem 864, 1776; Zie noot 36.
 - 73) J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland*; Collectie F. Mes, Kasboek van Adriaan van Besouw.
 - 74) GAG, Gemeenteverslagen 1855-1870; *Verslagen van den toestand der provincie Noord-Brabant, 1860-1870*.
 - 75) GAT, OAA 1290; Gemeente Goirle, BS.
 - 76) GAT, R 475, fol. 211v, 14.6.1743; R 437, fol. 80, 9.11.1747; R. 437, fol. 105, 12.2.1748; R. 436, fol. 142, 27.10.1744.
 - 77) H.W. Janson, *Bijdrage tot de geschiedenis van Goirle*, blz. 89.
 - 78) Gemeente Goirle, BS.
 - 79) Idem.
 - 80) Idem, Huwelijksbijlagen 1839.
 - 81) GAT, Not. 348, akte 166, 177 en 182, 17.5.1871.
 - 82) GAT, Not. 173, akte 85, 28.7.1820; Not. 174, akte 57, 11.7.1821; Not. 169, akte 72, 30.7.1816; Not. 166, akte 91, 13.8.1813.
 - 83) GAT, Not. 474, akte 68, 11.12.1894.
 - 84) GAG 618, 1849, nr. 95, 5.2.1836; Idem 615.